

บทที่ 1 เมืองปัตตานีในอดีต

ความสำคัญของเมืองปัตตานีก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

สภาพการณ์ในพุทธศตวรรษที่ 19 ชี้ให้เห็นฐานะของเมืองปัตตานีว่า เมื่ออำนาจของอาณาจักรศรีวิชัยบนแหลมมลายูเสื่อมลงจึงได้เปิดโอกาสให้กองทัพของอาณาจักรสุโขทัยซึ่งลงมาอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่รัชสมัยพ่อขุนรามคำแหง ร่วมกับกองทัพนครศรีธรรมราชรุกเข้าไปในรัฐต่าง ๆ บนแหลมมลายูตอนล่าง จนยึดได้สุดปลายแหลมมลายู เมื่อ พ.ศ. 1838 (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522 : 70-72) นอกจากนี้ศิลาจารึกหลักที่ 1 ได้กล่าวถึงเขตแดนทิศใต้ของอาณาจักรสุโขทัยว่า “เบื้องหัวนอน รอดคนที่ พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ผังสมุทรเป็นที่แล้ว” (ดำเนียร เลขะกุล, 2521 : 169)

เราอาจตีความตามนัยแห่งศิลาจารึก หลักที่ 1 ว่าในสมัยพ่อขุนรามคำแหงแห่งอาณาจักรสุโขทัยสามารถขยายอำนาจของตนเข้าครอบครองดินแดนบนแหลมมลายูทั้งหมด อย่างไรก็ตามนักประวัติศาสตร์บางท่านไม่เห็นด้วยกับความคิดดังกล่าวโดยให้เหตุผลว่า คำว่า “ศรีธรรมราช ผังสมุทรเป็นที่แล้ว” อาจหมายถึงขอบเขตอาณาจักรสุโขทัยสิ้นสุดลงที่เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งอยู่ติดกับมหาสมุทร ฉะนั้นอาณาจักรสุโขทัยจะครอบครองไปตลอดแหลมมลายูด้วยหรือไม่นั้นไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัด

หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพ่อขุนรามคำแหง ในปี พ.ศ. 1842 แล้ว อาณาจักรสุโขทัยแตกแยกออกเป็นเมืองเล็กเมืองน้อย ขณะเดียวกันพระเจ้าอู่ทองซึ่งครองเมืองเพชรบุรี (ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี) ส่งพระพนมวังและนางสะเดียงทองไปครองเมืองนครคอนพระ¹ (ดำเนียร เลขะกุล, 2523 : 21) พระพนมวังและนางสะเดียงทองจึงแต่งตั้งชาวไทย

¹เมืองนครคอนพระ หมายถึง เมืองจ่งสระ ปัจจุบันคืออำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

มุสลิมซึ่งเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ให้ไปครองเมือง 10 เมือง ได้แก่ เมืองตานี¹ เมืองสาย² เมืองพัทลุง เมืองไทร³ เมืองอะแจ⁴ เมืองพลู⁵ เมืองจะนะ⁶ เมืองเทพา⁷ เมืองปาหัง⁸ และเมืองละงู⁹ (ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช, 2523 : 147)

การที่พระพนมวังและนางสะเตียงทองส่งคนไปปกครองเมืองปัตตานีและเมืองอื่นๆ แสดงให้เห็นว่า ในสมัยนี้เมืองปัตตานีเป็นประเทศราชของไทยอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตามเมืองปัตตานีได้ปรากฏชื่ออีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ.1920 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 1 แห่งกรุงศรีอยุธยา โดยพระองค์ได้ริดาฆมนตรีเมืองปัตตานีเป็นพระสนมคนหนึ่ง วิธีการสมรสของกษัตริย์ไทยกับริดาเจ้าเมืองต่างๆถือเป็นนโยบายทางการเมืองอย่างหนึ่งของไทยในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับหัวเมืองต่างๆ และเป็นการป้องกันหัวเมืองเหล่านั้นมิให้กระด้างกระเดื่องได้วิธีหนึ่ง

1เมืองตานี หมายถึง เมืองปัตตานีในอดีต ซึ่งประกอบด้วยจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส

2เมืองสาย หมายถึง อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี

3เมืองไทร หมายถึง รัฐเคดะห์ ประเทศมาเลเซีย

4เมืองอะแจ เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญในอดีต ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเกาะสุมาตรา

5เมืองพลู เป็นเกาะตั้งอยู่ใกล้กับเกาะปีนัง ประเทศมาเลเซีย

6เมืองจะนะ ปัจจุบันคือ อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา

7เมืองเทพา ปัจจุบันคือ อำเภอเทพา จังหวัดสงขลา

8เมืองปาหัง ปัจจุบันคือ รัฐปาหัง ในประเทศมาเลเซีย

9เมืองละงู ปัจจุบันคือ อำเภอละงู จังหวัดสตูล

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเมืองปัตตานีขณะนั้นเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับเมืองประเทศราช เนื่องจากรูปแบบการปกครองหัวเมืองประเทศราชของไทยที่เปิดโอกาสให้แต่ละเมืองปกครองกันเอง มีการตรวจสอบและควบคุมโดยการส่งเครื่องราชบรรณาการ¹ ต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน มาถวายกษัตริย์ไทย 3 ปีต่อครั้ง นอกจากนี้เมื่อมีข้าศึกมารุกรานต้องส่งกำลังมาสมทบกับเมืองหลวง ลักษณะการปกครองหัวเมืองประเทศราชที่ไม่เข้มงวดดังกล่าวนี้ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองปัตตานีค่อนข้างห่างเหินประกอบกับอุปสรรคทางด้านการคมนาคม ตลอดจนความห่างไกลระหว่างเมืองทั้งสองทำให้เจ้าเมืองปัตตานีมีอิสระในการปกครอง ซึ่งเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้เจ้าเมืองปัตตานีทำการกบฏได้ง่าย เช่น ใน พ.ศ.2092 พระเจ้าบุเรงนองกษัตริย์พม่ายกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดฯ ให้เกณฑ์ทัพเมืองปัตตานีมาช่วยทำสงครามกับพม่า พระยาตานีศรีสุลต่านแห่งเมืองปัตตานีได้ส่งกองทัพเรือยาหยับ² จำนวน 200 ลำเข้ามาช่วยราชการสงคราม แต่เมื่อได้โอกาสกลับก่อการกบฏโดยกองทัพเรือจากเมืองปัตตานีเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยาแต่ถูกปราบพ่ายแพ้ในที่สุด (กรมศิลปากร, 2507 : 94)

¹เครื่องราชบรรณาการ หมายถึง สิ่งของที่เจ้าเมืองประเทศราชส่งมาถวายพระมหากษัตริย์ไทย 3 ปีต่อ 1 ครั้ง เช่น ต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน รัฐบาลจะกำหนดขนาดความสูง น้ำหนักของทองคำและเงินที่จะนำมาทำเป็นต้นไม้ทองและต้นไม้เงิน ซึ่งแต่ละเมืองจะถูกกำหนดแตกต่างกันไป

²เรือยาหยับ เป็นเรือลาดตระเวณชายฝั่งในอดีตเป็นเรือที่ใช้ทั้งฝีพายและใบเรือ ดังนั้นในการเดินทางไปช่วยราชการอยุธยาต้องใช้ฝีพายเป็นจำนวนมากรวมทั้งใช้ใบเรือเพื่อให้การเดินทางรวดเร็วยิ่งขึ้น

ต่อมาในปี พ.ศ.2106 เกิดสงครามระหว่างไทยกับพม่า เหตุการณ์ครั้งนั้นปรากฏ
ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้บันทึกไว้ว่า

...ศักราช1925 ฤนศก พระเจ้าหงสายกพลมาตีพิษณุโลก อยุธยาขอเป็นไมตรี
ครั้งนั้นพระยาตานีศรีสุลต่านมาช่วยรบศึก พระยาตานีนั้นเป็นขบถและคุมชาวตานีทั้ง
ปวงเข้าในพระราชวัง ครั้นแลเข้าในพระราชวังได้เอาข้างเมือกมาขี้นอยู่ ณ ห้องสนาม
หลวงแล้วจึงข้างออกไปทางตะแลงแกง¹ และชาวพระนครเอาพวนมาขังไว้รบด้วยชาว
ตานี ชาวตานีนั้นตายมากและพระยาตานีนั้นลงสำเภานี้ไปได้” (ประชุมพงศาวดาร
เล่ม 1 (ภาค 1), 2506 : 757-758)

สาเหตุที่เมืองปัตตานีก่อกบฏครั้งนี้ สืบเนื่องมาจากทราบข่าวว่า พระเจ้าบุเรงนอง
ยกทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยาจึงยกทัพเรือมาช่วย เมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่าไทยเสียที่
แก่พม่าแล้วจึงถือโอกาสจะโจมตีซ้ำแต่ถูกไทยปราบลงได้ (เพียงแซ พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522 :
31)

หลังจากพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต บ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย เพราะขุนนางที่มี
อำนาจต่างแย่งชิงราชบัลลังก์ ราชยา² ซึ่ง เป็นเจ้าเมืองปัตตานีในขณะนั้น แยกตนเองเป็น
อิสระจากกรุงศรีอยุธยาด้วยการไม่ยอมรับการขนานนาม “พระเจ้า” ซึ่งเป็นนามพระราชทาน
จากพระมหากษัตริย์ไทย ดังที่ผู้ครองเมืองปัตตานีเคยใช้มาก่อน (Teew and Wyatt, 1970 :
8) ครั้นเมื่อพระเจ้าปราสาททองขึ้นครองราชย์สมบัติใน พ.ศ.2173 ราชยาอุฎฐะที่จะอยู่
ใต้อำนาจของไทยอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้กรุงศรีอยุธยาจึงส่งกองทัพไปปราบและในที่สุดปัตตานี
ยอมสงบศึกและขึ้นตรงต่อกรุงศรีอยุธยาเช่นเดิม

¹ ตะแลงแกง เป็นสถานที่คุมขังนักโทษ

² ราชยา เป็นตำแหน่งที่พระเจ้าแผ่นดินสยามเรียกนางพญาปัตตานี ในตำนาน
เมืองปัตตานี ฉบับ อิบรอฮิม ชุกรี เรียบเรียง กล่าวว่ นางพญาปัตตานีมีทั้งหมด 4 พระองค์
ซึ่งขึ้นครองเมืองต่อเนื่องกันได้แก่ ราชยาฮิยา ราชยาปัฐ ราชยาอุฎฐะ ทั้ง 3 พระองค์เป็นพระธิดา
ของสุลต่านอะฮ์ดีร์ซาร์ห์ ส่วนนางพญาองค์ที่ 4 คือ ราชยาอุฎฐะ เป็นพระธิดาของราชยาอุฎฐะ

หนึ่ง ในปี พ.ศ.2176 เมืองปัตตานีตั้งตนเป็นอิสระจากไทย กองทัพเรือจากไทย ยกกำลังไปปราบโดยมีกองเรือบริษัทฮอลันดา 6 ลำไปช่วยรบแต่เดินทางไปถึงล่าช้ากว่า กำหนดคงปล่อยให้กองทัพของไทยทำสงครามกับเมืองปัตตานีตามลำพังประกอบกับเกิดโรคระบาดในเมืองปัตตานีไทยจึงต้องถอยทัพไปยังเมืองสงขลาแล้วเดินทางกลับ กรุงศรีอยุธยา (เกษม ริงสิโยภุชฎี, 2519 : 38)

กษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่ไม่ยอมให้เมืองปัตตานีแยกตัวออกจากไทย ทั้งนี้เพราะเมืองปัตตานีมีชื่อเสียงโด่งดังในฐานะศูนย์กลางการค้าทางทะเลที่สำคัญในแหลมมลายูระหว่างชาวตะวันตกและชาวตะวันออกที่มีสินค้าประเภทของป่า เช่น หวายป่า กระวานป่า ไม้หอม ยาง เซลล์ตรี หนังสัตว์ เครื่องเทศ ดีบุก และผ้าไหม ซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าชาวต่างชาติ เช่น ฮอลันดา โปรตุเกสและอังกฤษ ซึ่งเดินทางเข้ามาอยุธยาเพื่อขออนุญาตเปิดสถานีการค้าที่เมืองปัตตานีและเพื่ออาศัยเมืองปัตตานีเป็นศูนย์กลางในการติดต่อค้าขายกับชาวตะวันออก เช่น จีน และญี่ปุ่น โดยเฉพาะในพุทธศตวรรษที่ 20-21 เมืองปัตตานีได้รับการกล่าวขานว่าเป็นแหล่งรวมสินค้าผ้าไหมชั้นน่านอกเหนือจากเมืองกวางตุ้ง ในขณะที่เดียวกันเมืองปัตตานียังเป็นเมืองท่าอีกแห่งหนึ่งบนฝั่งตะวันออกของแหลมมลายูที่ปลอดภัยจากโจรสลัดและมีเส้นทางทางบกข้ามไปยังเมืองท่าทางฝั่งตะวันตกได้ (Basset, 1963 : 196, อ้างถึงใน สิบแสง พรหมบุญ, 2525 : 128)

ในสมัยกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพเรือไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อ พ.ศ. 2312 เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชนำครอบครัวหนีไปอาศัยเมืองปัตตานี แต่เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีส่งกองทัพเรือออกติดตามพร้อมทั้งมีหนังสือถึงเจ้าเมืองปัตตานี เจ้าเมืองปัตตานีก็ยอมส่งตัวเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกับครอบครัวมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยดี นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานใน พ.ศ. 2313 ว่า “ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสองค่ำ มีใบบอกขึ้นไปแต่กรุงธนบุรีว่าแขกเมืองตานีเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารถวายดอกไม้ทองเงิน” (สมเด็จพระยาตำรากราชานาภาพ, 2505 : 338) อีกทั้งในคำโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งแต่งใน พ.ศ.2341 โดยนายสวนมหาเดเล็ก ตั้งความว่า

| | |
|-------------------|---|
| น่านาประเทศจีน | ยังหลาย |
| เป็นที่ขุดทางถวาย | ดอกไม้ |
| นิริฎรัตนทองพราย | สรรพสง นานา |
| ทั้งพระยาไพรไชร์ | มอบเกล้าสดุดี |
| ตานีนัคเวศเจ้า | นครา |
| ส่งสุวรรณบุษปมา | กราบเกล้า |
| น้อมถวายปิ่นอัญญา | ภูวนาท |
| กัถวรัภักดีเจ้า | สู่เจียมบทมูล (กั อยู่โพธิ์, 2525 : 39) |

เฉลิม มากนวล (2521 : 229) ได้กล่าวว่า การที่เมืองปัตตานีได้เข้ามาอ่อนน้อมต่อไทยอีกครั้งหนึ่ง อาจเป็นเพราะในปี พ.ศ.2314 เมืองปัตตานีได้ตระหนักถึงความเข้มแข็งของกรุงธนบุรี ที่สามารถตีเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะเมืองนครศรีธรรมราชได้สำเร็จ ทั้ง ๆ ที่ในขณะนั้นเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองใหญ่มีความเข้มแข็งมีชื่อเสียงและมีความสามารถตลอดจนความกล้าหาญในการทำสงครามทั้งทางบกและทางทะเลอีกทั้งมีอาวุธดีเพราะเป็นเมืองชายทะเลสามารถตั้งซื้อปืนจากต่างประเทศได้ ดังปรากฏในการสู้รบระหว่างทัพหน้าของกรุงธนบุรีกับทัพของโจรสลัดมลายูชื่อ "ลักปมาทรา" ซึ่งเป็นทัพของเมืองนครศรีธรรมราช แต่ตีเมืองไม่สำเร็จ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงต้องยกทัพหลวงที่มีกำลังมากกว่ามาสมทบจึงปราบเมืองนครศรีธรรมราชได้

เมืองปัตตานีไม่ได้มีความจงรักภักดีต่อไทยอย่างจริงจัง ทั้งนี้เพราะในปี พ.ศ. 2319 เมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรีมิได้ไปช่วยราชการสงคราม ทางกรุงธนบุรีได้มีตราสารสั่งพระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ให้ออกไป "ลองใจยืมเงินเมืองละพันซึ่งเพื่อจะดูน้ำใจเมืองไทร¹ เมืองตานี...ให้พระเจ้านครศรีธรรมราชคิดอ่านอุบายถ่ายเทว่ากล่าวเมืองก็ให้ได้ทั้งเงินก็ให้ได้ ราชการก็อย่าให้เสีย" ("จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี จ.ศ. 1138" เลขที่ 6

¹เมืองไทรหรือเมืองไทรบุรี ซึ่งขณะนั้นเป็นเมืองประเทศราชของไทย ปัจจุบันคือรัฐเคตะห์ในประเทศมาเลเซีย

ปรากฏว่าเมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรีกลับเพิกเฉย อาจเป็นเพราะพระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) มีอิทธิพลและอำนาจต่อเมืองเหล่านี้น้อยลงกว่าในสมัยที่เจ้านราสุริยวงศ์ปกครองเมืองนครศรีธรรมราช อีกประการหนึ่งเมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรีอาจทราบข่าวทางกรุงธนบุรี กำลังมีศึกติดพันอยู่กับเมืองเวียงใหม่คงไม่มีเวลายกกองทัพลงมาปราบปราม

ในที่สุด ทางกรุงธนบุรีมิได้ส่งกองทัพลงไปปราบปรามตามที่พระเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ต้องการ สมเด็จพระยาตากสินทรงให้เหตุผลในเหตุการณ์ครั้งนี้ว่า "...จะเป็นเพราะคำที่ตอบมาไม่พุดจาทำทลายให้เกิดอริหรือจะเป็นเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรียังติดสงครามทางอื่นอยู่ ทั้งเมืองไทรและเมืองตานีไม่ยอมขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ไม่ได้ให้กองทัพลงไปปราบปรามจนตลอดรัชกาล" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2 ภาค 2), 2506 : 451)

การก่อกบฏของเมืองปัตตานีซ้ำแล้วซ้ำอีกย่อมสะท้อนให้เห็นจุดอ่อนการปกครองหัวเมืองประเทศราชของไทยที่ไม่รัดกุม ปล่อยให้เมืองปัตตานีมีอิสระในการปกครองภายใน การทหารและการต่างประเทศอย่างเต็มที่ มีสถาบันเจ้าผู้ครอง สถาบันศาสนาและระบบการศึกษาของตนเองเหมือนรัฐทั่วไปที่มีเอกราช ประกอบกับความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของเมืองปัตตานีในฐานะเมืองท่าค้าขายในแหลมมลายูซึ่งเป็นปัจจัยที่เอื้อให้เมืองปัตตานีใช้ประโยชน์จากสภาวะเศรษฐกิจสั่งสมยุทธปัจจัยตลอดจนสร้างความเข้มแข็งให้กับกองทัพ อีกประการหนึ่งความห่างไกลระหว่างราชธานีกับเมืองปัตตานีตลอดจนการคมนาคมที่ไม่สะดวกล้วนเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้เมืองปัตตานีคิดแยกตัวเป็นอิสระจากไทยเสมอ ด้วยเหตุนี้ นโยบายการปกครองที่เข้มแข็งของราชธานีเท่านั้นที่สามารถรั้งให้เมืองปัตตานียอมสวามิภักดิ์ต่อไทย

ความสำคัญของเมืองปัตตานีในสมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเสวยราชสมบัติได้ไม่นานพระเจ้าปดุงกษัตริย์พม่ายกกองทัพมาตีไทย แต่ไทยสามารถผลักดันทัพพระเจ้าปดุงออกไปจากไทยได้สำเร็จ จึงโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จยกกองทัพลงไปตีหัวเมืองปักษ์ใต้คืนจากพม่า หลังจากนั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปประทับที่เมืองสงขลาให้ข้าหลวงเชิญกระแสรับสั่งออกไปถึงพระยาปัตตานี พระยาไทรบุรี พระยาถลันตัน

และพระยาตรังกานูให้ยอมเป็นเมืองประเทศราชของไทยเช่นเดิม ปรากฏว่าพระยาปัตตานีไม่ยอม จึงรับสั่งให้กองทัพยกลงไปตีเมืองปัตตานีและสามารถตีได้อย่างง่ายดาย ส่วนเมืองไทรบุรี กลับันตันและตรังกานูต่างยอมอ่อนน้อมแต่โดยดี (“จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1194” หมายเลข10) แล้วทรงแต่งตั้งชาวมลายูเชื้อสายเจ้าเมืองเก่าเป็นพระยาปัตตานี แต่เหตุการณ์กลับกลายเป็นพระยาปัตตานีร่วมมือกับโต๊ะชาห์ยัดซึ่งตั้งตัวเป็นผู้วิเศษสืบเชื้อสายจากพระนบีมุฮัมมัดคบคิดกันยกกองทัพมาตีเมืองสงขลา ในปี พ.ศ. 2334 เจ้าเมืองสงขลาต้านทานกำลังเมืองปัตตานีไม่ได้ต้องหนีไปอยู่เมืองพัทลุงพร้อมทั้งขอกำลังทัพจากเมืองนครศรีธรรมราชสมทบกับกองทัพจากกรุงเทพฯ เจ้าโสมดีเมืองปัตตานีจนสามารถจับตัวพระยาปัตตานีได้ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503 : 207-208) จะเห็นได้ว่าการก่อการในครั้งนี้เมืองปัตตานีมีความเข้มแข็งทางกองทัพจึงกล้ายกกองทัพไปตีเมืองสงขลาจนทำให้กรุงเทพฯ ต้องส่งกองทัพลงมาปราบปราม

การตีเมืองปัตตานีกลับมาเป็นของไทยอีกครั้งหนึ่ง ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคิดหาแนวทางในการควบคุมเมืองปัตตานีให้รัดกุมยิ่งขึ้นกว่าสมัยอยุธยา (ทวีศักดิ์ ส้มลิ้ม, 2516 : 42) กล่าวคือ นอกจากการมอบอำนาจสิทธิขาดในการปกครองเมืองแก่เจ้าผู้ครองเมือง ตลอดจนเงื่อนไขในการนำส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวาย แต่พระมหากษัตริย์เพื่อแสดงความจงรักภักดีแล้วยังได้มีการกำหนดให้หัวเมืองสำคัญทางภาคใต้ทำหน้าที่ควบคุม คือให้เมืองสงขลาควบคุมหัวเมืองมลายูแทนเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อเป็นการแบ่งความรับผิดชอบในการดูแลหัวเมืองมลายูให้ใกล้ชิดมากขึ้น ประกอบกับรัฐบาลมีนโยบายที่จะลดอำนาจของเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ส่วนหน้าที่ในการควบคุมดูแลได้แก่การดูแลให้เมืองประเทศราชที่อยู่ภายใต้การควบคุมของตนส่งต้นไม้ทองคำต้นไม้เงินและเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ ตามกำหนด นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ในการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองคนใหม่เมื่อคนเก่าถึงแก่กรรมแล้วเสนอไปยังกรุงเทพฯ เพื่อรับพระบรมราชโองการแต่งตั้งต่อไป

¹โต๊ะ เป็นศักดิ์ของสามัญชนในสังคมมุสลิม เป็นวัฒนธรรมมลายู ใ้ยกย่องผู้รู้ครูบาอาจารย์

นอกเหนือจากการควบคุมหัวเมืองมลายูด้วยวิธีการดังกล่าวแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตระหนักถึงความแตกต่างทางเชื้อชาติ ภาษาและวัฒนธรรมในดินแดนแถบนี้ จึงทรงดำเนินนโยบายผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมระหว่างชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิม ทั้งนี้เพื่อให้การปกครองหัวเมืองราบรื่นมากขึ้น โดยทรงแต่งตั้งปลัดเมืองจะนะ (ขวัญชัย) ซึ่งเป็นคนไทยเป็นพระยาปัตตานี (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2503 : 142) อีกทั้งยังโปรดฯให้ยกคนไทยเลก¹ช่วยตีบุกเมืองสงขลา เมืองพัทลุง และเมืองจะนะไปเป็นกำลังอยู่ที่เมืองปัตตานี 500 ครั้วเรือน (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาค3, 2506 : 6) ปรากฏว่าพระบรมราชาบายดังกล่าวได้ผลดีเพราะตลอดเวลาที่ปลัดจะนะ (ขวัญชัย) เป็นพระยาปัตตานีบ้านเมืองตั้งอยู่ในความสงบ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระยาปัตตานี(ขวัญชัย) ถึงแก่กรรม จึงทรงแต่งตั้งนายพ่าย (น้องชายนายขวัญชัย) เป็นพระยาปัตตานี แต่ปรากฏว่าในระยะเวลาที่นายพ่ายปกครองเมืองปัตตานีเกิดความวุ่นวายราษฎรเดือดร้อนขาดความปลอดภัยเพราะใจผู้ร้ายซุกซม จึงโปรดฯให้พระยาอภัยสงครามเป็นข้าหลวงพร้อมด้วย

¹ เลกช่วยตีบุก หมายถึง ชายฉกรรจ์ที่มีอายุตั้งแต่ 18 ปีขึ้นไป จนถึงอายุ 60-70 ปี ที่อาศัยตามเมืองต่าง ๆ เมื่อมีการศึกหรือบอกภัยที่ห่างว่าว จะแจกแจงว่าเลกนั้นเป็นเลกสม เลกหลวง สำหรับในเมืองหนึ่ง ๆ จะแบ่งเลกออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่

- 1) เลกคงเมือง คือไพร่หลวงที่ประจำอยู่ในเมืองนั้น ๆ จะโยกย้ายไปทำมาหากินหรือทำราชการที่เมืองอื่นไม่ได้
- 2) เลกสมเจ้าเมือง คือไพร่ในสังกัดของเจ้าเมือง เกิดจากการได้รับพระราชทานไพร่ จำนวนหนึ่ง พร้อม ๆ กับการได้รับตำแหน่ง
- 3) เลกด่าน มีหน้าที่ตระเวนตรวจเขตแดน มีเจ้า หมู่ กอง ด่าน ควบคุมดูแล ขึ้นกับเจ้าเมือง
- 4) เลกกองนอก หมายถึง เลกที่อาศัยอยู่นอกราชอาณาจักร ขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่ ในราชธานีหรือในหัวเมืองมีทั้งไพร่หลวงและไพร่สม มีหน้าที่ทำงานคือส่งส่วยให้แก่มูลนาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเลกส่วย สำหรับเลกช่วยตีบุก จะมีหน้าที่ส่งส่วยตีบุกมาแทนแรงงานของตน

พระยาสงขลา (จ๋อง) ลงไปจัดแยกเมืองปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมือง ได้แก่ เมืองตานี หนองจิก¹ ยะลา² รามันห์³ ยี่ริง⁴ สายบุรี⁵ และระแงะ⁶ โดยทรงตั้งคนไทยและเจ้านายเชื้อสายมลายูบางคนเป็นเจ้าเมือง (“จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3”, จ.ศ.1194 หมายเลข 10)

สำหรับพงศาวดารเมืองต่าง ๆ ของสยามประเทศ ได้กล่าวถึงเรื่องราวการแบ่งเมืองปัตตานีออกเป็น 7 หัวเมือง ดังนี้

...ภายหลังระตูปักหน้พระยาตานีเป็นขบถ กองทัพหลวงยกออกไปจับระตูปักหน้เข้ามากองทัพ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้คนไทยที่เมืองสงขลา ชื่อ กังชาย (ชวัญซ้าย) ออกไปเป็นพระยาตานี ได้บังคับเขตแดนไปตามเดิมทุกตำบล ได้ส่งต้นไม้ทอง เงิน เครื่องราชบรรณาการ ต่อมาจนพระยาตานีถึงแก่กรรม พอถึงแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสงขลา(จ๋อง) ออกไปแบ่งเขตแดนเมืองตานีออกเป็นเจ็ดเมือง... (“พงศาวดารเมืองต่าง ๆ ของสยามประเทศ”, ม.ป.ป. บ.16/23)

คำให้การของโต๊ะหะยีละต่า อายุ 81 ปี เล่าความที่หน้พระยารามัญ เมื่อ พ.ศ. 2426 มีความสอดคล้องกับหลักฐานข้างต้นความว่า

...ครั้นอายุข้าพเจ้าได้ 13 ปี ข้าพระพุทธเจ้าจำความได้ ระตูปักหน้ พระยาตานีเป็นกระบถ กองทัพหลวงยกมาจับระตูปักหน้เข้าไป ณ กรุงไทยคนไทยชื่อ กังชาย (ชวัญซ้าย) เดิมอยู่ที่เมืองสงขลา ออกมาเป็นพระยาตานีได้บังคับเขตแดนมาทุกตำบล ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการทูลเกล้าฯ ถวาย ต่อมาพระยาตานีถึงแก่อนิจกรรม

1 เมืองหนองจิก ปัจจุบันเป็นอำเภอหนองจิก อยู่ในจังหวัดปัตตานี

2 เมืองยะลา ปัจจุบันคือจังหวัดยะลา

3 เมืองรามันห์ ปัจจุบันเป็นอำเภอรามันห์ อยู่ในจังหวัดยะลา

4 เมืองยี่ริง ปัจจุบันเป็นอำเภอยะหริ่ง อยู่ในจังหวัดปัตตานี

5 เมืองสายบุรี ปัจจุบันเป็นอำเภอสายบุรี อยู่ในจังหวัดปัตตานี

6 เมืองระแงะ ปัจจุบันเป็นอำเภอระแงะ อยู่ในจังหวัดนราธิวาส

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาให้ข้าหลวงพาพระยา
สงขลาที่สองออกมาแยกเขตแดนเมืองตานีออกเป็น 7 หัวเมือง” (กระทรวงมหาดไทย,
ม.ป.ป. : ม.2.223/4) โดยมีเมืองสงขลาทำหน้าที่ควบคุมแทนกรุงเทพฯ

พระบรมราชโบายตามหลักการแบ่งแยกและปกครองดังกล่าว (Divide and Rule)
ดังกล่าว มีจุดมุ่งหมายในการตัดทอนกำลังของเมืองปัตตานี เพื่อมิให้มีกำลังเข้มแข็งและ
ก่อการกบฏได้อีกต่อไป ซึ่งสามารถแก้ปัญหาความไม่สงบในเมืองปัตตานีได้ในระดับหนึ่ง
กล่าวคือหัวเมืองทั้ง 7 อ่อนกำลังลงไม่สามารถรวมตัวกันได้ง่ายจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกเว้นการแทรกแซงจากปัจจัยภายนอกในกรณีที่ดินถูเดิน
หลานพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ชักชวนชาวมลายูจากเมืองต่าง ๆ รวมกำลังกันเข้าตีเมืองไทร
บุรี ซึ่งมีพระยาไทรบุรี (แสง) เป็นคนไทยปกครองอยู่ในปีพ.ศ. 2373 เจ้าพระยานครฯได้เกณฑ์
กองทัพเมืองสงขลาและหัวเมืองทั้ง 7 ไปปราบปราม แต่หัวเมืองทั้ง 7 พากันขัดขืนและหันมา
เข้าร่วมกับพวกกบฏ ดังปรากฏหลักฐานว่า

พระยาสุรินทรและผู้ลงไปเกณฑ์กำลังจาก 7 หัวเมือง ได้นำตัวศรีตรัน¹กรมการ
เมืองมาลงโทษ และเกณฑ์เอาเงินทรัพย์สินสมบัติจากชาวมลายู นอกจากนี้หัวเมืองทั้ง 7 ยังได้
รับกำลังสนับสนุนจากเมืองกลันตันและตรังกานู เนื่องจากเจ้าเมืองปัตตานีในขณะนั้นเป็น
หลานเขยพระยากลันตัน เหตุการณ์บานปลายมากขึ้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงโปรดเกล้าฯให้ยกทัพบก 4 ทัพพร้อมกับทัพเรือ 2 ทัพลงไประงับเหตุร้ายในครั้งนี้ (เจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์, 2504 : 124-126 อ้างถึงใน พรหมงาม เถาธรรมสาร, 2519 : 29) ต่อมาได้เกิด
ความวุ่นวายในเมืองกลันตันเนื่องจากพระยากลันตันถึงแก่อนิจกรรมทำให้บรรดาเจ้านาย
เชื้อสายเจ้าเมืองเก่าได้แก่ ตูวัน²สนิ (ปากแดง) พระยาบาโงย ตนกู³ปะสา และสุลต่าน⁴

¹ ศรีตรันกรมการเมือง คือข้าราชการที่ทำหน้าที่ช่วยเจ้าเมืองในการปกครองเมือง
ต่าง ๆ

² ตูวัน เป็นภาษามลายูถิ่น หมายถึง บรรดาศักดิ์เจ้านายสำหรับในภาษามลายู
กลางเรียกว่าต่วน ซึ่งมีความหมายเหมือนกับ ตนกู

³ ตนกู เป็นบรรดาศักดิ์เจ้านายที่นิยมใช้ในเมืองปัตตานี ประเทศมาเลเซีย
และบรูไน

⁴ สุลต่าน เป็นตำแหน่งที่ใช้กับกษัตริย์ที่ปกครองในวัฒนธรรมอิสลาม ซึ่งม
ีความหมายเช่นเดียวกับตำแหน่งกาหลิบของประเทศในตะวันออกกลาง

เดทวา ต่างแย่งชิงกันเป็นเจ้าของ ดังปรากฏในท้องตราพระยาจักรีมหาเสนาฯ ถึงเจ้าพระยา
 ยมราชว่า “เจ้าพระยานครว่า ซึ่งพระยาบาโงยสู้รบกับพระยากลันตัน ครั้นนี้ก็คงสู้รบกับ
 พระยากลันตันไม่ได้ ครั้นทำวุ่นวายเกลือกพระยาบาโงยหนีไปแดนอังกฤษเสียการปลายมือ
 จะคิดยาก จะต้องเข้าโลมเอาตัวเสียให้ได้” (หลวงอุดมสมบัติ, 2530 : 24)

เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นในหัวเมืองมลายู นอกจากฝ่ายไทยต้องทำการไกล่เกลี่ย
 แล้วยังต้องคำนึงถึงการแทรกแซงของต่างชาติอีกด้วย เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
 อังกฤษได้แสดงท่าทีให้ความสนใจที่จะขยายอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจในแหลม
 มลายู ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิทธิของไทยเหนือดินแดนในหัวเมืองมลายู ด้วยเหตุนี้พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงแต่งตั้งให้ตวันสนิ (ปากแดง) เป็นพระยากลันตัน ส่วนตวัน
 ประสาและพระยาบาโงย ให้มาว่าราชการที่เมืองหนองจิก 3 ปีระหว่างนั้นพระยาบาโงย
 ถึงแก่กรรมที่เมืองหนองจิก จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2388 พระยาปัตตานีถึงแก่กรรมจึงทรงโปรดฯ
 ให้ตวันประสาเป็นพระยาปัตตานี (หลวงอุดมสมบัติ, 2530 : 341) ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาเมือง
 ปัตตานีปกครองโดยราชวงศ์กลันตันและอยู่ภายใต้การปกครองของไทยเรื่อยมา เมื่อพระยา
 ปัตตานี (ตวันประสา) ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2399 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จึงทรงโปรดฯ ให้เจ้าเมืองสงขลาปรึกษากับศรีวันกรมการเมืองนั้น ๆ ด้วย โดยเลือกจากบุคคล
 ในตระกูลเจ้าเมืองเดิมผู้ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากญาติพี่น้องเจ้าเมืองศรีวันกรมการเมือง
 นั้นพร้อมกัน (เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญญัตินิติพิเศษ, เล่ม 4 : 53-54) โดยทรงให้เหตุผลว่า
 เพื่อป้องกันความไม่สงบอันจะก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองการปกครองในดินแดนประเทศ
 ราชและพรมแดนติดต่อกับมหาอำนาจตะวันตกในขณะนั้น (สมโชติ อ๋องสกุล, 2521 : 81)
 ด้วยเหตุนี้ตำแหน่งเจ้าเมืองในบริเวณ 7 หัวเมืองจึงเป็นตำแหน่งสืบสกุลนับแต่นั้นมา
 นอกจากนี้ยังทรงกำหนดบรรดาศักดิ์พระราชทานแก่เจ้าเมืองทั้ง 7 ดังนี้

1. พระยาวิจิตรภักดีศรีสุรวัจนารัตนาเขตรประเทศราช พระยาตานี
2. พระยาพิพิธเสนามาตยาธิบดีศรีสุรสงคราม พระยาอิริง
3. พระยารัตนภักดีศรีราชบดินทร์สุนทรวิวงษา พระยารามันท์
4. พระยาสุริยสุนทรบวรภักดีศรีมหารามัตตมอัฒตุลวิบูลย์ขอบเขตรประเทศ

มาญวิเศษวิงษาพระยาสายบุรี

5. พระยาตะปะงันภักดีศรีสุวรรณประเทศวิเศษวังษา พระยาระแงะ (เดิม)
เปลี่ยนเป็น พระยาภูผาภักดีศรีสุวรรณประเทศวิเศษวังษา พระยาระแงะ
6. พระยาณรงค์ฤทธิ์ศรีประเทศ พระยายะลา
7. พระยาเพชรภิกษาลนฤเบศร์วาปีเขตรมุจลินท์นฤปดินทร์สวามิภักดีเป็นพระยา
หนองจิก (กระทรวงมหาดไทย, ม.ป.ป., ตอนที่ 2)

ปรากฏว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตนงอุปเตบุตรชาย
คนโตของตนงอุปสะลาได้เป็นพระยาปัตตานีองค์ต่อมาโดยได้รับยศเป็นพระยาวิจิตรภักดีใน
ช่วงที่พระยาปัตตานี (ตนงอุปเต) ปกครองเมืองปัตตานี ได้มีผู้คนเข้ามาอาศัยในเมืองนี้มาก
ขึ้นโดยเฉพาะนักธุรกิจต่างชาติเข้ามาทำการค้าขาย ในจำนวนนี้มีชาวจีนมากที่สุดและได้
สร้างบ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัย เรียกว่าหมู่บ้านชาวจีน พระยาปัตตานี (ตนงอุปเต) ปกครอง
บ้านเมืองด้วยความสงบเรียบร้อยและถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2422 พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแต่งตั้งตนงอุปสะลา (ตนงูตีมุง) บุตรชายคนโตของตนงอุปเต ซึ่งอยู่
ที่เมืองกลันตัน เป็นพระยาวิจิตรภักดีพระยาปัตตานีคนต่อไป โดยใช้วิธีแต่งตั้งเช่นเดียวกับใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเจ้าพระยาอรรคมหา
เสนาฯ ถึงพระยาสุนทรานุรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา กรมการเมืองสงขลา และตนงูมุด
บุตรหลานญาติพี่น้องศรีตวันกรมการผู้รักษาการเมืองปัตตานี ว่า (กรมพระกลาโหม, ศักราช
1240 : เล่มที่ 21)

...ทรงพระราชดำริเห็นว่าบุตรชายพระยาตานีอยู่ที่เมืองกลันตัน ชื่อตนงอุปสะลา
เป็นหลานพระยาเดชานุชิตผู้กำกับดูแลราชการเมืองกลันตัน นายหนึ่งอยู่ที่เมืองตานี ชื่อ
ตนงูมหมัด เป็นหลานพระพิพิธภักดี ผู้ช่วยราชการนายหนึ่ง ญาติพี่น้องอยู่ที่เมืองตานี
พระพิพิธภักดีผู้ช่วยราชการ ตนงูมุด และตนงูปสู ควรปฤกษาญาติพี่น้องให้เป็นการ
ปรองดองให้เห็นพร้อมกันจะได้ช่วยราชการรักษาบ้านเมือง พระราชอาณาเขตให้
เรียบร้อย..ทรงพระราชดำริเห็นว่า ตนงูปสะลาเป็นบุตรชายใหญ่ของพระยาตานี อายุ
เต็มได้ 25 ปี ญาติพี่น้องศรีตวันกรมการประชุมลงชื่อพร้อมกัน ภาคภูมิ มั่นคงให้สืบ
ตระกูลวงษาพระยาตานีจะได้ทำนุบำรุงบุตรหลานญาติพี่น้องศรีตวันกรมการไพบ้าน

ตั้งตงอุปสา เป็นที่พระยาวิจิตรภักดีศรีสุรวังษารัตนาเขตร ประเทศราช พระยาตานี และพระราชทาน

| | | |
|--|---|--------------|
| กรอบทองคำลึบบัว เครื่องในทองคำพร้อม สำหรับ | 1 | |
| คนโททองคำ | 1 | |
| กระโถนทองคำ | 1 | |
| กระบี่บังทอง | 1 | |
| สัปทนปักตุแดง ¹ | 1 | |
| เข็มขานริวดอกใหญ่ ² | 1 | } อย่างแรก 3 |
| เสื้อ แพรจีนเจ้า ³ | 1 | |
| สักลาด ⁴ | 1 | |

¹สัปทนปักตุแดง คำว่าสัปทน เป็นร่นชนิดหนึ่งที่ชอบมีระบาย สมัยโบราณใช้เป็นเครื่องยศขุนนาง ปัจจุบันใช้แห่นาค สัปทนปักตุแดง คือร่นที่ปักด้วยผ้าปักตุ ซึ่งเป็นผ้าขนสัตว์ชนิดหนึ่ง

²เข็มขานริวดอกใหญ่ เป็นผ้าไหมทอยกดอกด้วยดิ้นเงินหรือทอง ผ้าชนิดนี้มีลักษณะเด่น คือ ลวดลายเป็นแถบริวในแนวใดแนวหนึ่งเป็นผ้าซึ่งนำเข้ามาจากประเทศอินเดียและอาหรับจึงนิยมในหมู่ขุนนางและชนชั้นสูงใช้เป็นผ้าตัดเสื้อประดับยศ

³เสื้อแพรจีนเจ้า เป็นเสื้อที่ตัดเย็บด้วยผ้าแพรจีนเจ้าซึ่งเป็นผ้าแพรชั้นดีจากเมืองจีนมีดอกดวงใหญ่ ๆ

⁴สักลาด คือผ้าสักหลาด เป็นผ้าขนสัตว์ประเภทหนึ่งที่มีกรรมวิธีผลิตแตกต่างไปจากผ้าชนิดอื่นๆ โดยนำเส้นไหมมาตีแล้วอัดตัวให้แน่นเป็นผืนคล้ายแผ่นสำลี เส้นใยที่นิยมทำเป็นผ้าสักหลาดจะใช้ขนแกะแทบทั้งสิ้น ในสมัยโบราณผ้าชนิดนี้จะนำมาตัดเป็นเสื้อของทหารกองเกียรติยศบางเหล่า ปัจจุบันใช้ทำผ้าห่ม เสื้อกันหนาว หมวกเบเรต์ของลูกเสือ ตำรวจและทหาร

| | | |
|--|----|-------------|
| ผ้าโพกปึกทองแล่งติดขลิบ ¹ | 1 | |
| ผ้าม่วงจีน ² | 2 | |
| แพรขาวหม่นหงอนไก่ ³ ย่น | 1 | |
| ลาย | 1 | |
| เกลือ ตอบแทน | 5 | } 25 เกวียน |
| จัดซื้อ | 20 | |
| เป็นเครื่องยศออกมาทำราชการ...หนังสือมาวันขึ้น 12 ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก 12 ศักราช 1241 | | |

ในสมัยที่พระยาปัตตานี (ตนกูตี๋มุง) ปกครองเมืองปัตตานี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้ทำให้มองเห็นสภาพของเมืองปัตตานีในขณะนั้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังปรากฏในหนังสือที่ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาธิบดี อภัย-พิสัยบรมภานุ สมุหพระกลาโหมถึงพระยาสุนทรานุรักษ์ ผู้ช่วยราชการผู้รักษาราชการ เมืองสงขลา กรมการฯ และพระยาวิฑูรย์กิติศรีสุนทรวังษารัตนาเขตระประเทศราช พระยาปัตตานี ความว่า

1 ผ้าโพกปึกทองแล่งติดขลิบ เป็นผ้าโพกศีรษะปักเป็นดอกด้วยลวดทองขนาดเล็ก มีทั้งเส้นแบนและเส้นกลม ส่วนขอบผ้าจะขลิบด้วยเส้นแบนยาว

2 ผ้าม่วงจีน ผ้าม่วงเป็นผ้าพื้นสีต่าง ๆ ทอจากเส้นไหมเนื้อแข็ง ผืนผ้ามีลักษณะเนียนหนา มีทั้งที่ทอในประเทศไทยและนำเข้าจากประเทศจีน สำหรับผ้าม่วงที่สั่งซื้อจากประเทศจีน เรียกว่าผ้าม่วงจีนซึ่งได้รับความนิยมมากกว่าผ้าม่วงที่ทอในประเทศไทย

ในอดีตผ้าม่วงใช้เป็นผ้าถุงใจกระเบนของผู้ชายไทย ต่อมาได้กลายเป็นเครื่องแบบข้าราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ผ้าม่วงมีหลายสี เช่น สีน้ำเงิน สีแดง สำหรับผ้าม่วงสีแดงใช้สำหรับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ชั้นสูงเท่านั้น

3 แพรขาวหม่นหงอนไก่ เป็นผ้าแพรชนิดหนึ่ง เนื้อผ้าย่นเป็นลอนคล้ายหงอนไก่ หรือดอกหงอนไก่

...ทรงพระราชดำริขึ้นไปถึงพลับพลาหน้าบ้านพระยาตานี ระยะทางสัก 7/8 เส้น¹ พลับพลาทำมุงตลอดมีเฉลียงหลังหนึ่ง ข้างในเป็นหลังยาวหลังหนึ่ง เป็นฝีมือทำเรียบร้อยมาก การเลี้ยงดูเป็นของหวาน น้ำร้อน/ชา แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปที่หอ นั่งพระยาตานี แลเสด็จมาประทับที่วัดตานี² เสด็จทอดพระเนตรในพระอุโบสถ ซึ่งที่ทำแล้วเป็นอย่างจีนมาก พระพุทธรูปก็ทำใหม่เพิ่งจะแล้ว มีพระสงฆ์อยู่ 14 รูป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินกับต้นเงิน 5 ชั่ง ให้ทำศาลาเป็นการเปรี๊ญ สำหรับเด็กเรียนหนังสือและให้เป็นที่สำหรับเจ้าเมืองกรมการประชุมกันถือน้ำ³ เสด็จล่องลงไปประทับ ขึ้นที่แพพลับพลาทำบ้านกับต้นเงิน คือ แพเป็นของพระศรีบริรักษ์พิณัฐ ตัวเรือบนแพเป็นของพระพิพิธภักดี ผ้าที่ห่มดาษ⁴ เป็นของกับต้นเงิน เสด็จพระราช

1เส้น เป็นมาตราวัดระยะทางของไทยในอดีต โดยกำหนดให้

| | | |
|----------|------|---------|
| 2 คืบ | เป็น | 1 ศอก |
| 4 ศอก | เป็น | 1 วา |
| 20 วา | เป็น | 1 เส้น |
| 400 เส้น | เป็น | 1 โยชน์ |

2วัดตานี หมายถึง วัดตานีนรสีมสร ตั้งอยู่บนถนนปัดตานีภิรมย์ เยื้องสถานีรถไฟชุมเพลิง อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี ในอดีตวัดตานีนรสีมสรเคยเป็นโรงเรียนวัดแห่งแรกของชาวไทยพุทธในจังหวัดปัตตานี โดยพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3ถือน้ำ หมายถึง พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสำหรับข้าราชการ เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา มักนิยมทำกันเมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์สมบัติใหม่

4ผ้าที่ห่มดาษ หมายถึง ผ้าที่ห่มคาดฟ้าเรือ

ดำเนินเข้าประตูบ้านจีนตรงไปจนถึงศาลาเจ้าเซาซุกก่อง¹ แล้วเสด็จกลับมาจากหมู่บ้านจีน เลี้ยวไปตลาดริมคลอง...(กรมพระกลาโหม, ศักราช 1250 : 69)

การเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองปัตตานีในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยในการรับเสด็จของบรรดาเจ้าเมืองทั้งเจ็ดเป็นอย่างมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดส่งสิ่งของดังต่อไปนี้

ศาลเจ้าเซาซุกก่อง หมายถึง ศาลเจ้าเล่งจูเกียง หรือศาลเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว ตั้งอยู่ที่ตำบลชานาเรว อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี เจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยวนั้นเป็นที่ยกย่องเคารพนับถือของชาวจีนในจังหวัดปัตตานีและจังหวัดใกล้เคียง ตลอดจนชาวจีนในสิงคโปร์ และมาเลเซีย สำหรับประวัติของเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว ซึ่งเล่าต่อ ๆ กันมาว่าลิ้มกอเหนี่ยวได้เดินทางจากประเทศจีนมาตามหาพี่ชายชื่อลิ้มโต๊ะเคี่ยมที่ปัตตานีเพื่อให้เดินทางกลับประเทศจีน แต่ลิ้มโต๊ะเคี่ยมปฏิเสธ ขณะนั้นเกิดการแย่งชิงความเป็นใหญ่ในเมืองปัตตานี ลิ้มโต๊ะเคี่ยมซึ่งจงรักภักดีต่อเจ้าเมืองปัตตานีได้นำทหารส่วนหนึ่งออกสู้รบ ลิ้มกอเหนี่ยวเป็นห่วงพี่ชายจึงนำพรรคพวกที่เดินทางมาจากประเทศจีนไปช่วยรบ แต่เพียงพม่าในการรบจึงตัดสินใจทำอัตวินิบาตกรรม แต่บางสำนวนกล่าวว่าลิ้มกอเหนี่ยวน้อยใจพี่ชายที่ไม่ยอมเดินทางกลับประเทศจีนได้ผูกคอตายที่ต้นมะม่วงหิมพานต์ ด้วยเหตุนี้ประชาชนจึงเห็นความดีงามและความซื่อสัตย์ของนางได้ร่วมใจกันสร้างศาลเจ้าและรูปจำลองโดยแกะสลักด้วยไม้มะม่วงหิมพานต์เป็นรูปเจ้าแม่ั่งขัดสมาธิ ทุกๆ ปีจะมีการจัดงานสมโภชน์ฉลองเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว ในวันงานจะจัดให้มีพิธีแห่เจ้าแม่ลุยลำนํ้าปัตตานีและแห่เจ้าแม่ไปรอบเมืองพร้อมด้วยริ้วขบวนธง ขบวนกระเช้าดอกไม้ การเชิดสิงโต พิธีลุยไฟ นับเป็นงานยิ่งใหญ่ประจำปีของชาวปัตตานี

จัดกล่องกำไลทอง¹ 3 กล่อง กำไลเงิน 2 กล่อง ฯ

เงินลงยาชาขาว² 3 กล่อง กล่องไม้ 35 กล่อง

ที่ขา มีถาด 1

ถ้วย 4

จาน 2

} ของบุรีกำไลทอง 1 ของ มอบให้

พระยาวิเชียรภักดี ศรีสุรวังษารัตนาเขตระประเทศราช พระยาตานี ออกมาพระราชทาน
ให้น้องพระยา

แย้มภรรยาพระยาตานี 1

กุศลหลงลูกพระศรีบริรัฐพิณิตฯ 1

ภูโระมารดาตนกูหมัด 1

นิกะจิภรรยาพระศรีบริรัฐพิณิต 1

เจชะโมะภรรยาพระยาสาย 1

เกวิ 1

เจสตี 1

เม็ยะตุกกาสิ 1

หวันมิเยย 1

หวันแยะภรรยา นายด่าน 1

อาลีเมาะ 1

1กล่องกำไลทอง เป็นกล่องหรือตลับโลหะจำพวกเงินหรือทองเหลือง เคลือบ
ทองคำ

2เงินลงยาชาขาว เป็นกล่องหรือตลับเงินลงน้ำยาเคลือบ (Enmel) สีน้ำเงิน

| | |
|---|---|
| หลวงจีนกะณารักษ์ ¹ | 1 |
| บุตรหลวงจีนกะณารักษ์ที่ขุดเกล้าฯ ถวายกฤษ ² | 1 |
| (กรมพระกลาโหม, ศักราช 1250 : เล่มที่ 69) | |

พระยาปัตตานี (ตนกูตี๋มุง) ได้ปกครองเมืองปัตตานีด้วยความราบรื่นและจงรักภักดีต่อไทยเรื่อยมาจนถึงแก่กรรมใน พ.ศ.2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงแต่งตั้งตนกูโลมานบุตรของรายาบังโม่ร์ ซึ่งเป็นที่ปรึกษาของพระยาปัตตานี (ตนกูตี๋มุง) เป็นพระยาวิจิตรภักดีฯ พระยาปัตตานี

¹หลวงจีนกะณารักษ์ คือ นายบ๊วย แซ่ตัน เป็นชาวจีนฮกเกี้ยนแห่งเมืองซัวเถา เข้ามาค้าขายที่เมืองสงขลาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประกอบคุณงามความดี จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นหลวงกิจการจางวางเมืองปัตตานี มีบุตรชื่อนายจูโล่ แซ่ตัน ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระจีนคณานุกรักษ์ เป็นต้นสกุล "ตันธนวัฒน์" และ "คณานุกรักษ์" ตระกูลนี้ประกอบกิจการเหมืองแร่ และสร้างคุณงามความดีไว้มากมายตลอดจนมีส่วนช่วยพัฒนาจังหวัดปัตตานีให้เจริญก้าวหน้า

²กฤษ หมายถึง กฤษ เป็นอาวูอุปประจำตัวที่นิยมใช้กันในภาคใต้ของไทย ประเทศมาเลเซียและอินโดนีเซีย กฤษมีหลายประเภท เช่น กฤษแบบบาหลี่ กฤษแบบชวา กฤษแบบบูกิส กฤษแบบสุมาตราและกฤษแบบปัตตานี สำหรับในภาคใต้ของไทยนิยมกฤษแบบปัตตานี กฤษแบบบาหลี่ คมมีดสั้นเป็นมันแววกับ เนื้อเหล็กเรียบไม่มีเส้น นิยมทำด้ามเป็นรูปคน

กฤษแบบชวา ปากฝักเป็นรูปคล้ายเรือ ด้ามไม่เป็นรูปร่างชัดเจน

กฤษแบบบูกิส แกะสลักด้ามอย่างสวยงาม พบทั่วไปในประเทศมาเลเซีย

กฤษแบบสุมาตรา ลักษณะของใบกฤษคมยาวเรียวและแคบคล้ายกระบี่ ตรงกลางจะมีสันนูนขึ้นมา ด้ามกฤษมักทำด้วยเขาสัตว์และงาช้าง

กฤษแบบปัตตานี ด้ามเป็นรูปห้วนกั้งกะ ใบกฤษมักยาวกว่าชนิดอื่น ๆ กล่าวคือ ด้ามกฤษมีรูปลักษณะคล้ายห้วนกั้งกะ หรือห้วนกกระเต็น ซึ่งเป็นนกกินปลาชนิดหนึ่ง โดยมองภาพรวมที่มีรูปร่างภายนอกและจุ่มกี่ยาวคล้ายห้วนกั้งกะ

การปกครองเมืองปัตตานีของพระยาปัตตานี (ตนกูสุไลมาน) มุ่งเน้นความยุติธรรมและความสุขของราษฎรด้วยการสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมเช่น มีการขุดขยายคลองปัตตานีให้กว้างและลึกมากขึ้นโดยขุดคลองจากหมู่บ้านปรีกี¹ มายังหมู่บ้านอาเนาะบุลุด² ซึ่งมีความยาว 7 กิโลเมตร และคลองดังกล่าวยังใช้ประโยชน์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันภายใต้ชื่อคลองสุโงบารู³ นอกจากนี้ยังส่งเสริมกิจการด้านศาสนาด้วยการบูรณะมัสยิดจะบังติกอ⁴ ซึ่งยังคงใช้เป็นทีละหมาดของชาวไทยมุสลิมตราบนานเท่าทุกวันนี้ (อิบรอฮีม ชูกรี, 2525 : 53)

ในยุคที่พระยาปัตตานี (ตนกูสุไลมาน) เป็นเจ้าเมืองปัตตานีนั้น ไม่ได้พำนักในวังจะบังติกอ แต่ได้สร้างวังขึ้นใหม่ทางทิศตะวันออกของวังเก่าและประทับอยู่จนถึงบ้านปลายของชีวิต เมื่อพระยาปัตตานี (ตนกูสุไลมาน) ถึงแก่กรรมลงได้ทรงแต่งตั้งตนกูอับดุลกอร์เดร์ซึ่งเคยเป็นที่ปรึกษาพระยาปัตตานี (ตนกูสุไลมาน) เป็นพระยาวชิรวัฑกิติฯ ปกครองเมืองปัตตานี และพระยาปัตตานี (ตนกูอับดุลกอร์เดร์) ได้พำนักอยู่ที่วังใหม่นี้ เป็นที่น่าเสียดาย

¹หมู่บ้านปรีกี เป็นหมู่บ้านในอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

²หมู่บ้านอาเนาะบุลุด ชาวบ้านมักเรียกว่าหมู่บ้านอาเนาะบุโละ อยู่อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

³คลองสุโงบารู ปัจจุบันเรียกคลองใหม่ ตั้งอยู่ที่อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

⁴มัสยิดจะบังติกอ ตั้งอยู่บริเวณสามแยกจะบังติกอบนเส้นทางถนนหน้าวัง มัสยิดนี้อยู่ใกล้กับวังจะบังติกอและเป็นศาสนสถานที่มีความเก่าแก่ประมาณ 180 ปี สร้างขึ้นภายหลังวังจะบังติกอเพียงเล็กน้อยโดยตนกูปะสาแห่งราชวงศ์กัลันตันซึ่งได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปัตตานีในขณะนั้น มัสยิดนี้สร้างเสร็จในสมัยของตนกูอับดุลกอร์เดร์เป็นเจ้าเมืองคนสุดท้ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มัสยิดดังกล่าวสร้างโดยช่างชาวจีน เป็นอาคารไม้ชั้นเดียว ต่อมาชำรุดจึงได้มีการซ่อมแซมปรับปรุงใหม่ด้วยเงินของรัฐบาลและชาวไทยมุสลิม รูปแบบของอาคารจึงเปลี่ยนเป็นก่ออิฐทั้งหลัง หลังคาแบนราบและเพิ่มยอดโดมทั้ง 2 ซ้ำ ส่วนหลังคาด้านหน้าทำซ้อนกัน 2 ชั้นมุขกระเบื้อง ด้านหน้าตัวอาคารสร้างเป็นอ่างน้ำขนาดใหญ่ สำหรับชาวไทยมุสลิมที่ต้องการชำระล้างร่างกายก่อนละหมาด นอกจากนี้ยังมีระเบียงให้เดินรอบตัวอาคารโดยใช้เสากลมเป็นตัวรองรับซุ้มประตูโค้งตลอดตัวอาคาร ผนังระเบียงใส่ช่องลมกระเบื้องแบบจีนสีเขียวลวดลายดอกไม้

ที่วังใหม่นี้สร้างด้วยไม้จึงผุพังไปตามกาลเวลาและไม่มีร่องรอยของตัววังหลงเหลือแม้แต่ร่องรอย
ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวเป็นที่โล่งส่วนใหญ่มีต้นไม้ปกคลุมบางแห่ง

สำหรับยุคของพระยาปัตตานี (ตงกูฮับตุลกอรีเดร์) นั้น นับเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ
ที่สำคัญของการเมืองไทยก่อกำเนิดคือ อังกฤษซึ่งเป็นชาติมหาอำนาจทางตะวันตกได้ขยาย
อิทธิพลเข้าครอบครองแหลมมลายูบางส่วน ต่อมาอังกฤษได้ทำการเจรจากับไทยเพื่อขอสิทธิ
ครอบครองดินแดนแถบนี้ โดยอ้างว่าราษฎรในเมืองปัตตานีและไทรบุรีมีเชื้อชาติ ศาสนา
ภาษาและขนบธรรมเนียมประเพณีเหมือนกับราษฎรมลายูจึงควรแบ่งเขตการปกครองใหม่
ตามเชื้อชาติและวัฒนธรรม และขอให้ไทยยกเมืองปัตตานีและไทรบุรีให้กับอังกฤษ ในที่สุด
ไทยต้องยกไทรบุรี กลับคืน ตรัง กงาญ และปะลิสให้อังกฤษแทน (สมโชติ อ๋องสกุล, 2521: 304)
รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ให้ความสนใจต่อสถานการณ์ทางการเมือง
เมืองในแหลมมลายูเป็นอย่างมาก ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากทำเลที่ตั้งของหัวเมืองทั้ง 7 ติดต่อกับ
ดินแดนในอาณัติของอังกฤษ ประกอบกับในรายงานของพระวิจิตรวราสารักษ์ (ปั้น สุขุม)
ข้าหลวงพิเศษซึ่งลงไปตรวจราชการในหัวเมืองแถบนี้ เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ.114 ได้
รายงานฯ “เมืองแขกในมลายูเวลานี้ สังเกตดูอังกฤษกระหายอยากจะได้เต็มที่ ฝ่ายพระบาท
ทรงทราบ ถ้านิ่งเฉยเสียไม่จัดการให้เจริญขึ้น น่ากลัวอังกฤษจะหาเหตุผลยกขึ้นพูดตาม
อุบายของเมืองที่มีอำนาจ” (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.114 : ม. 49/28)

สภาพการณ์ที่ส่อแหลมในขณะนั้นส่งผลให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพต้องเสด็จไป
ทรงตรวจราชการในบริเวณหัวเมืองทั้ง 7 พร้อมทั้งได้เสนอคำกราบบังคมทูลต่อพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังความตอนหนึ่งว่า

...ภูมิฐานะของเมืองแขกทั้งเจ็ด ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็น แลได้สืบสวน
ทราบความในคราวนี้ เห็นเป็นเมืองที่บริบูรณ์อย่างปลาด จะหาเมืองมลายูเมืองใดใน
แหลมมลายูนี้เปรียบได้เสมือนเป็นอันไม่มี คือหัวเมืองที่อยู่ริมทะเลสี่เมือง เมืองหนอง
จิกเป็นเมืองที่นาดี หาเมืองจะเปรียบมิได้ อาไศรย¹เข้า²เป็นสินค้าใหญ่ ในเมืองตานีมี

¹อาไศรย หมายถึง อาศัย เป็นภาษาที่ใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว

²เข้า หมายถึง ข้าว เป็นภาษาที่ใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว

| | |
|---------------|-------|
| AC No | |
| DATE RECEIVED | |
| CALL No | |

นาเกลืออย่างเดียว ตลอดแหลมมลายู สินค้าเกลือเมืองตานีขายได้อย่างแพงถึงเกวียนละ 16 เหรียญ...เมืองยี่หริ่ง เป็นเมืองที่มีปลาบริบูรณ์เป็นสินค้าใหญ่ในเมืองนี้ เมืองสายในพื้นที่เมืองเองอยู่ข้างทราหม แต่ก็อยู่ปากน้ำทางสินค้าขึ้นต้องบริบูรณ์ ส่วนเมืองที่อยู่ข้างใน 3 เมือง คือ ยะลา รามัญ ระแงะเหล่านี้ ล้วนเป็นเมืองอุดมด้วยแร่ของป่าซึ่งเป็นสินค้าได้หลายอย่าง ถ้าจัดการบำรุงให้ดี น่าจะมีผลประโยชน์ได้มากกว่าเมืองใดใดในแหลมมลายูทั้งสิ้น... (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ. 115 : ม. 2.14/74)

รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ เข้าใจจุดประสงค์ของอังกฤษที่ต้องการดินแดนแถบนี้ โดยมุ่งหวังที่จะเข้าครอบครองผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ แรงกระตุ้นจากอิทธิพลภายนอกประเทศนี้ส่งผลให้รัฐบาลต้องหามาตรการป้องกันหัวเมืองทั้ง 7 ให้พ้นจากการแทรกแซงของอังกฤษ ประกอบกับรัฐบาลมิได้เข้าไปควบคุมดูแลหัวเมืองทั้ง 7 อย่างใกล้ชิด เจ้าเมืองจึงมีอำนาจเหมือนเจ้าชีวิต เป็นผู้แต่งตั้งกรรมการเมืองจัดเก็บภาษีอากร และตัดสินใจความตามอำเภอใจ รัฐบาลมอบหมายให้เมืองสงขลาทำหน้าที่ควบคุมดูแลหัวเมืองทั้ง 7 แทน ด้วยเหตุนี้คำสั่งข้อราชการจากกรุงเทพฯ จะถูกส่งมายังเมืองสงขลาก่อน จากนั้นเจ้าเมืองสงขลาจึงมีใบบอกไปยังหัวเมืองทั้ง 7 ในเรื่องการแต่งตั้งเจ้าเมือง รัฐบาลเปิดโอกาสให้เจ้าเมืองสงขลาเป็นผู้พิจารณาถวายรายชื่อให้พระราชทานแต่งตั้งและยังทำหน้าที่เตือนเจ้าเมืองต่าง ๆ ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ ทุก 3 ปี เช่น เมืองปัตตานีต้องส่งต้นไม้ทอง 1 ต้น สูง 2 คอก 1 คืบ 7 นิ้ว 5 ชั้น ทั้งยอดมีกิ่ง 5 ชั้นแต่ละชั้นมีรายละเอียดดังนี้

ชั้นที่ 1 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้นกิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้าน มีดอกพุดตาลปลายกิ่ง ๆ ละ 4 ดอกมีใบโพหยอยกิ่งละ 10 ใบ มีใบประจำต้นก้านกิ่ง 2 ใบ

ชั้นที่ 2 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้นกิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้าน มีใบโพหยอย กิ่งละ 9 ใบ มีใบประจำต้นก้านกิ่งละ 2 ใบ

ชั้นที่ 3 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้นกิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้านมีดอกพุดตาลปลายก้าน กิ่งละ 4 ดอก มีใบโพหยอยกิ่งละ 8 ใบ มีใบประจำต้นก้านกิ่งละ 2 ใบ

ชั้นที่ 4 มีกิ่ง 4 กิ่ง มีกาบประจำต้น กิ่งละ 2 กาบ กิ่งหนึ่งมี 4 ก้านมีดอกพุดตาลปลายก้าน กิ่งละ 4 ดอก มีใบโพหยอยกิ่งละ 8 ใบ มีใบประจำก้านกิ่งละ 2 ใบ

ชั้นที่ 5 มีก้านขด 4 ก้าน มีก้านประจำต้นก้านละ 2 ก้าน มีดอกพุดตาล
ปลายก้าน 4 ดอก มีใบโพห้อยก้านละ 5 ใบ ที่ยอดต้นไม้เงินไม้ทองแต่ละต้น มีก้าน
ขดมีดอก พุดตาล 4 กลีบ มีนกจับปลายยอดตัวหนึ่ง 10 นิ้ว มีฐานทำด้วยไม้สูง 10
นิ้ว (กรมพระกลาโหม, จ.ศ.1240 : เล่มที่ 21)

นอกจากต้นไม้เงินต้นไม้ทองตามขนาดที่กำหนดแล้ว เมืองปัตตานีส่งสิ่งของอื่น ๆ
อีกดังนี้

| | |
|---------------------------------|----------------------|
| ทองคำทรายหนัก ¹ | 3 ไทย ² |
| หอกคอทองเกลิงทอง ³ | 2 คู่ |
| หอกคอเงินเกลิงเงิน ⁴ | 2 คู่ |
| หอกคอทองเลว ⁵ | 3 คู่ |

¹ทองคำทราย หมายถึง ทองคำที่เป็นแร่ดิบ มีลักษณะคล้ายทราย

² 3 | ไทย หมายถึง 3 ตำลึง ในมาตราซึ่งดวงวัดของไทยในสมัยโบราณ
ซึ่งมีมาตราส่วนดังนี้

| | | |
|-------|------|--------|
| | ชั่ง | |
| ตำลึง | | บาท |
| สลึง | | เฟื้อง |
| | ไพ | |

³หอกคอทองเกลิงทอง เป็นหอกที่มีแฉง หรือกระบังทำด้วยทองคำ และบริเวณ
ส่วนของด้ามที่ติดกับใบหอกมีปลอกทองคำรัดอยู่ เป็นหอกชั้นสูง

⁴หอกคอทองเกลิงเงิน เป็นหอกที่มีแฉง หรือกระบังทำด้วยเงิน และบริเวณส่วน
ของด้ามที่ติดกับใบหอกมีปลอกเงินรัดอยู่

⁵หอกคอทองเลว เป็นหอกที่มีปลอกทำด้วยทองคำเพียงอย่างเดียว ไม่มีแฉงหรือ
กระบัง

| | |
|---|-----------------------------------|
| ผ้าขาวยาว 24 ศอก | 20 ไร่ (พับ) |
| ผ้าขาวยาว 50 ศอก | 20 ไร่ |
| ผ้าขาวยาว 80 ศอก | 10 ไร่ (แทนพรหมเทศ ¹) |
| หวายตะค้า ² | 200 กำ |
| หวายหิน ³ | 200 มัด |
| กันแขงเตย ⁴ | 20 ผืน |
| ส่วนเมืองรามันห์ต้องส่ง | |
| ต้นไม้ทอง 1 ต้น สูง 1 ศอก 1 คืบ 5 นิ้ว 5 ชั้น ทั้งยอดมีกิ่งก้าน ดอกใบ | |
| ต้นไม้เงิน 1 ต้น ขนาดเดียวกับต้นไม้ทอง | |
| ทองคำทรายหนัก | 3 ไทย |
| หอกคอทองเกลิงทอง | 1 คู่ |
| หอกคอเงินเกลิงเงิน | 1 คู่ |
| หอกคอทองเลว | 3 คู่ |
| ผ้าขาวยาว 24 ศอก | 20 ไร่ |
| ผ้าขาวยาว 50 ศอก | 1 ไร่ (แทนพรหมเทศ) |

¹พรหมเทศ เป็นพรหมที่พ่อค้าชาวอินเดียนำมาขายในประเทศไทย

²หวายตะค้า เป็นหวายชนิดหนึ่งลำต้นเล็กขนาดปลายนิ้วก้อย มีคุณภาพดีเนื้อหายนิ่มและเหนียว

³หวายหิน เป็นหวายชนิดหนึ่ง ลำต้นมีขนาดโตใกล้เคียงกับหวายตะค้า แต่มีผิวแข็งมาก

⁴กันแขงเตย เป็นเครื่องมือหลังคาทำจากใบเตย สามารถม้วนเก็บได้ กะแขงก็เรียก

| | |
|-----------|-----------------|
| หวายตะค้า | 200 ก้า |
| หวายหิน | 200 ขด |
| กันแรงเดย | 20 มื่น เป็นต้น |

(กรมพระกลาโหม, จ.ศ. 1240 : เล่มที่ 21)

สำหรับเครื่องราชบรรณาการนี้ เจ้าเมืองทั้ง 7 เรียกเก็บเงินจากราษฎรเพื่อจัดทำ ส่วยต้นไม้เงินทอง เรียกว่า ส่วยอาสา โดยมีกำหนด 5 ปี 2 ครั้ง การเก็บไม่มีอัตราแน่นอน คือ อยู่ในระหว่าง 7 บาท ถึง 7 อัฐ แต่ในความเป็นจริง เจ้าเมืองมิได้นำเงินทั้งหมดที่เก็บได้มา ใช้ในการนี้ ดังปรากฏหลักฐานว่า ในปี พ.ศ.2438 เจ้าเมืองหนองจิกเก็บส่วยอาสาได้ 6500 เหยียด แต่นำไปจัดทำต้นไม้เงินทองเพียง 200 เหยียด ส่วนเงินที่เหลือเป็นของเจ้าเมือง (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.114 : ที่ 375/8212 ม. 49/16 อ้างถึงใน พรรณงาม เง่าธรรมสาร, 2519 : 59)

นอกจากนี้ เจ้าเมืองสงขลากลับแสวงหาผลประโยชน์จากเมืองเหล่านี้ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. เจ้าเมืองเหล่านี้ ต้องแบ่งส่วนในภาษีอากรต่าง ๆ ให้พระยาสงขลาเมืองละ มากบ้างน้อยบ้างตามกำลังของตน
2. พระยาสงขลาแต่งตั้งให้นายหมวด นายกอง ออกไปตั้งควบคุมผู้คนบางหมู่บ้าน เหล่านั้นเก็บเงินส่งมาเป็นอาณานิคมที่เมืองสงขลา
3. พระยาสงขลาที่มีที่ดินซึ่งเกิดประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ปอแรดตีนูกในหัวเมืองเหล่านั้น และเก็บเงินจากที่เหล่านี้เป็นอาณานิคมหลายตำบล
4. การกะเกณฑ์ขอร้องเบ็ดเตล็ดต่างๆ บางมือบางคราวก็มีอยู่ (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.114 : ไปรเวตที่ 262/43027 ม.49/27^๙ อ้างถึงใน เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ, 2522 : 136) ดังนั้นปีหนึ่ง ๆ เจ้าเมืองสงขลาจะมีรายได้ไม่ต่ำกว่า 200 ชั่ง โดยให้อำนาจแก่ เจ้าเมืองทั้ง 7 ในด้านการเก็บภาษีอากร ซึ่งมีหลายประเภท ได้แก่ ภาษีขาเข้าขาออก ที่เกิดจากการขนสินค้าผ่านด่านตามเมืองต่าง ๆ เช่น ภาษีค่าเข้าน้ำมันดิน¹ ภาษีผลไม้ ส่วนภาษี

¹ ภาษีค่าเข้าน้ำมันดิน หมายถึง ภาษีข้าว

ฝิ่น ภาษีสุราอบ่อนเบี้ย ภาษีตีบุก และภาษีน้ำมันมะพร้าวมักให้ชาวจีนเป็นผู้ผูกขาดโดยเจ้า ภาษีเหล่านั้นจะแบ่งผลประโยชน์ให้แก่เจ้าเมืองเป็นรายปี นอกจากนี้ยังมีค่าธรรมเนียมการ ศาลและส่วยชนิดต่าง ๆ ได้แก่ ส่วยหวาย เรียกเก็บจากเลขแขก ส่วยกระดานเรียกเก็บจาก เลขไทย ซึ่งจัดเก็บปีละครั้ง และอัตราการเก็บส่วยของแต่ละเมืองไม่เหมือนกัน ตัวอย่างอัตรา การเก็บส่วยหวายมีดังนี้

| | | |
|----------------------------|------------|--------|
| 1. พวกที่มีนามโค | คนละ 1 บาท | 40 อัฐ |
| 2. พวกที่มีทาส | คนละ 1 บาท | 40 อัฐ |
| 3. พวกที่มีนาน้อยขั้นที่ 1 | คนละ - บาท | 53 อัฐ |
| 4. พวกที่รับจ้าง | คนละ - บาท | 26 อัฐ |
| 5. คนในพระยาเมือง | คนละ - บาท | 32 อัฐ |
| 6. คนจน | คนละ - บาท | 26 อัฐ |

ค่าตรวจอีกคนละ 6 อัฐ

ส่วยรายเฉลี่ย มีอัตราเก็บดังนี้

| | | | |
|-----------------------|------------|--------|-------|
| 1. คนที่มีครอบครัว | คนละ 3 บาท | 32 อัฐ | |
| 2. คนที่ไม่มีครอบครัว | คนละ 1 บาท | 42 อัฐ | 1 ฟัด |
| 3. พ่อหม้าย | คนละ 1 บาท | 42 อัฐ | 1 ฟัด |
| 4. แม่หม้าย | คนละ 1 บาท | 42 อัฐ | 1 ฟัด |
| 5. พ่อหม้ายเป็นทาส | คนละ - บาท | 53 อัฐ | 1 ฟัด |
| 6. แม่หม้ายเป็นทาส | คนละ - บาท | 53 อัฐ | 1 ฟัด |
| 7. คนรับจ้าง | คนละ - บาท | 42 อัฐ | 1 ฟัด |
| 8. คนใช้พระยาเมือง | คนละ - บาท | 32 อัฐ | 1 ฟัด |

ค่าตรวจอีกคนละ 6 อัฐ (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.124 : ม. 49/16 อ้างถึงใน

พรรณงาม เง่าธรรมสาร, 2519 : 58)

นอกจากนี้เจ้าเมืองเหล่านี้ยังตัดสินใจตามความพอใจของตน อีกทั้งยังได้รับ อำนาจให้ตัดสินประหารชีวิตราษฎรได้ จะเห็นได้ว่าเจ้าเมืองได้รับผลประโยชน์มากมาย ทั้ง ทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจซึ่งเป็นการให้อำนาจแก่เจ้าเมืองทั้ง 7 มากเกินไป ส่งเสริมให้ เจ้าเมืองทุจริตภาษีอากรจากราษฎรทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมากยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้

รัฐบาลจึงพยายามหาทางแก้ไขการจัดการปกครองหัวเมืองมลายูเสียใหม่เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2444 ให้พระยาศักดิ์เสณี (หนา บุนนาค) เริ่มแบ่งเขตเมืองจัดตั้งอำเภอและกรมการ- อำเภอขึ้น โดยแบ่งเขตแต่ละเมืองเป็นอำเภอต่าง ๆ ดังนี้

1. เมืองปัตตานี แบ่งเป็น 2 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง กับอำเภอยะรัง¹
2. เมืองรามันห์ แบ่งเป็น 2 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง กับอำเภอเบตง²
3. เมืองหนองจิก แบ่งเป็น 2 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง กับอำเภอเมืองเก่า
4. เมืองสายบุรี แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง อำเภอฝั่งอ³ และ อำเภอบางนรา⁴
5. เมืองระแงะ แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกลางเมือง อำเภอโต๊ะโมะ⁵และ อำเภอสุไหงปาตี⁶ (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.125 : ม.49/13 ที่ 119/4149)
6. เมืองยะหริ่ง แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกลางของ อำเภอปะนาเระ⁷และ อำเภอระเกาะ⁸

1อำเภอยะรัง ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดปัตตานี



2อำเภอเบตง ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดยะลา

3อำเภอฝั่งอ ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดนราธิวาส

4อำเภอบางนรา ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดนราธิวาส

5อำเภอโต๊ะโมะ ปัจจุบันเป็นตำบลอยู่ในอำเภอสุคีริน จังหวัดนราธิวาส ในอดีต อำเภอโต๊ะโมะเป็นอำเภอที่มีการทำเหมืองแร่ทองคำที่สำคัญของเมืองปัตตานี สำหรับในปัจจุบันอำเภอโต๊ะโมะยังมีการทำเหมืองแร่ทองแต่เป็นการทำเหมืองแร่ขนาดเล็กโดยเอกชน

6อำเภอสุไหงปาตี ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดนราธิวาส

7อำเภอปะนาเระ ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดปัตตานี

8อำเภอระเกาะ ปัจจุบันเป็นตำบลระเกาะ อำเภอมายอ จังหวัดปัตตานี

7. เมืองยะลา แบ่งเป็น 3 อำเภอ คือ อำเภอกกลางเมือง อำเภอยะหา¹ และอำเภอ
กะลาพอ² (กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ. 125 : ม 49/13 ที่ 179/4149)

เมื่อมหาอำนาจตะวันตกเข้ามาล่าอาณานิคมและเริ่มรุกรานไทยมากขึ้น พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ปรับปรุงระบบการควบคุมด้านการปกครอง
ทั่วพระราชอาณาจักรด้วยการเริ่มจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นในดินแดนส่วนนี้ (จรัรัตน์
บัวแก้ว, 2529 : 2072) แต่ถูกต่อต้านจากพระยาปัตตานี (ตนกูอับลุกอร์เดร์) พระยาสายบุรี
และพระยาพะเงาะ โดยมีพระยาปัตตานี (ตนกูอับลุกอร์เดร์) เป็นแกนนำ ทั้งนี้เพราะเจ้าเมือง
เหล่านั้นต้องสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ที่เคยได้รับ เช่น การเก็บภาษีฝิ่น ภาษีปอนเบ็ย
ภาษีเตาสูรา ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีเกลือ และภาษีการค้าเป็นรายได้ของตนเอง (วัน
มะโรหะบุตร, (สัมภาษณ์), 20 เมษายน 2526) แต่ต้องมารับเงินปี ประมาณปีละ 15,600 บาท
อีกทั้งกรุงเทพฯ ยังส่งข้าหลวงใหม่มาประจำอยู่ในบริเวณ 7 หัวเมืองเพื่อดูแลทางการปก
ครองการศาลและการเก็บภาษีอากรแทนรัฐบาล ปฏิบัติต่อต้านจากเจ้าเมืองนี้ส่งผลให้
รัฐบาลตัดสินใจปลดพระยาปัตตานี(ตนกูอับลุกอร์เดร์) ออกจากตำแหน่ง เมื่อวันที่ 20
เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2445 ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า “ด้วยได้รับหนังสือไประเวดที่ 51/46...ส่งสำเนา
โทรเลข พระยาสุหมณัณวินิต ชี้แจงในการมอบสัญญาบัตรตั้งพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร เป็น
พระยาเมืองตานี ในข้อ 3 โทรเลขว่าเมื่ออ่านสารตราถอดพระยาวิชิตภักดีถึงคำว่า ไปแล้ว มี
กำนันผู้ใหญ่บ้านหน้าสลตมาก”

(กระทรวงมหาดไทย, ร.ศ.121 : ไประเวดที่ 51/456)

ต่อมารัฐบาลประกาศยกเลิกประเพณีที่เจ้าเมืองทั้ง 7 ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ
ต้นไม้ทองต้นไม้เงินมายังกรุงเทพฯ เพื่อจัดการปกครองภายในดินแดนส่วนนี้ให้มีระเบียบ
แบบแผนเหมือนดินแดนทั่วไปในราชอาณาจักรไทย ดังปรากฏในราชกิจจานุเบกษาซึ่ง

¹อำเภอกะลาพอ ปัจจุบันเป็นตำบลกะลาพอ อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี

²อำเภอยะหา ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดยะลา

ประกาศตั้งมณฑลปัตตานี¹อย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ.2449 (ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ.125 : เล่มที่ 23, 399) มณฑลนี้เกิดจากการรวม 7 หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี หนองจิก ยะหริ่ง สายบุรี รามันห์ ะแงะและยะลา ซึ่งต่อมายุบเหลือเพียง 4 เมือง คือ ปัตตานี ยะลา ะแงะ และสายบุรี (ดูภาพที่ 1 หน้า 30)

หลังจากนั้นพระยาปัตตานี (ตนกูอับลุดกอร์เดร์) สารภาพผิดและสัญญาว่าจะ “ไปอยู่ท่ามาหากินอย่างไรฟ้าซำแผ่นดินทั้งปวง อีกทั้งจะไม่เกี่ยวข้องแก่การบ้านการเมืองอย่างใดเป็นอันขาด” รัฐบาลจึงอนุญาตให้พระยาปัตตานี (ตนกูอับลุดกอร์เดร์) กลับไปอยู่ปัตตานีดังเดิม การปล่อยตัวพระยาปัตตานี (ตนกูอับลุดกอร์เดร์) ครั้งนี้กลับสร้างปัญหาให้กับรัฐบาลอีกครั้งเพราะพระยาปัตตานี (ตนกูอับลุดกอร์เดร์) ชองสุ่มสมัครพรรคพวกเพื่อจะก่อการกบฏ แต่รัฐบาลได้ทำการปราบปราม พระยาปัตตานี (ตนกูอับลุดกอร์เดร์) จึงหนีไปอาศัยในรัฐกลันตัน และยังคงต่อต้านการรวมหัวเมืองทั้งเจ็ดอีกต่อไปจนกระทั่งถึงแก่อนิจกรรม (สงบ สงเมือง, 2529 : 2081)

ในปี พ.ศ. 2474 รัฐบาลประกาศยกเลิกมณฑลปัตตานีแล้วยุบรวมเมืองสายบุรีลงเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดปัตตานี ส่วนยะแงะได้มีการเปลี่ยนชื่อเป็นจังหวัดนราธิวาส สำหรับยะลานั้นเกิดจากการรวมจังหวัดยะลา กับรามันห์เข้าด้วยกัน นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา จังหวัดปัตตานี ยะลาและนราธิวาสซึ่งเคยมีประวัติศาสตร์ร่วมกันมานานนับศตวรรษต้องถูกแยกออกจากกันด้วยระบบการปกครองจนถึงปัจจุบันนี้

ภาพที่ 2 แผนที่จังหวัดปัตตานี

